

Л.В. Кулачок-Тітова, канд. юрид. наук,
доцент, доцент кафедри державно-правових
дисциплін ХНУ імені В.Н. Каразіна;

С.В. Мороз, канд. юрид. наук, доцент кафедри
державно-правових дисциплін
ХНУ імені В.Н. Каразіна

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анотація. Розглядається система принципів права соціального забезпечення, їх закріплення в міжнародних нормативних актах з прав людини, Конституції та соціальному законодавстві України. Аналізується позиція науковців щодо визначення системи галузевих принципів. Показана роль принципів у правотворчості та правозастосуванні та важливість їх нормативного закріплення для ефективної реалізації права людини на соціальний захист. Стверджується, що серед галузевих принципів є такі, що притаманні правовому регулюванню усіх видів та форм соціального забезпечення, такі, що характерні для системи загальнообов'язкового державного соціального страхування та навіть такі, що характерні лише для окремих його видів. Зазначається, що вся система принципів права соціального забезпечення повинна сприяти забезпеченню гідного рівня життя особи та втіленню соціальної справедливості.

Ключові слова: права людини, принципи права, право соціального забезпечення, гідний рівень життя, прожитковий мінімум, соціальне забезпечення, соціальне страхування.

Аннотация. Рассматривается система принципов права социального обеспечения, их закрепление в международных нормативных актах по правам человека, Конституции и социальном законодательстве Украины. Анализируется позиция ученых относительно определения системы отраслевых принципов. Показана роль принципов в правотворчестве и правоприменении и важность их закрепления для эффективной реализации права человека на социальную защиту. Утверждается, что среди отраслевых принципов есть такие, которые присущи правовому регулированию всех видов и форм социального обеспечения, а также характерные для системы общеобязательного государственного социального страхования и даже только для отдельных его видов. Отмечается, что вся система принципов права социального обеспечения должна способствовать обеспечению достойного уровня жизни человека и воплощению социальной справедливости.

Ключевые слова: права человека, принципы права, право социального обеспечения, достойный уровень жизни, прожиточный минимум, социальное обеспечение, социальное страхование.

Abstract. A system of principles of social security law, their attachment to international regulations on human rights, constitutional and social legislation of Ukraine. Scientists analyzed to determine the position of industry guidelines. The role of the principles in the law-making and enforcement and the importance of their attachment to the effective implementation of the human right to social security. It is alleged that in the sector are the following principles that are inherent in the legal regulation of all types and forms of social security, those characteristic of the system of compulsory social insurance or even for certain types. It is noted that the system of social security law principles should help to ensure a decent standard of living persons and the implementation of social justice..

Keywords: human rights, principles of law, the right to social security, adequate living conditions, living wage, social security and social insurance.

Сьогодні повсякчас кидає виклики існуючому державному та правовому порядку, збурюючи частину суспільства до протестних дій. Не в останню чергу через незадоволення населення надмірним розшаруванням рівнів достатку та, відповідно, значною відмінністю у якості життя. Це становить серйозне питання перед державною політикою та реалізацією її через право. Задля нормального правового розвитку будь-якої держави та її правової системи необхідно кожного разу в нових умовах знаходити та підтримувати баланс основних системних начал соціуму, таких як свобода та рівність, право і закон, влада та спільна мета (загальне благо) [1, с. 7].

Одним із таких системних начал соціуму, на наш погляд є принципи, за якими будується та функціонує правова система у державі. Для зменшення соціальної напруги у суспільстві держава повинна будувати свою діяльність (у тому числі і нормотворчу) на основі вивірених та зрозумілих принципів-засад, які б сприяли прогресу та пануванню прав людини у всіх сферах життя. У цьому дослідженні ми ставили за мету розглянути загальне розуміння принципів права соціального забезпечення (оскільки до сьогодні немає усталеної системи таких принципів), значення їх в реалізації соціальної політики держави та права особи на соціальний захист і соціальне забезпечення зокрема, закріплення принципів-норм у законодавстві України.

Широко відомі здобутки вчених, які розглядали питання теорії права соціального забезпечення у своїх роботах, а саме: Н.Б. Болотіної, М.Л. Захарова, А.М. та М.Л. Лушнікових, О.Е. Мачульської, Т.І. Миронової, С.М. Прилипка, І. Сироти, Б.І. Сташківа, Е.Г. Тучкової, І.С. Ярошенко та інших. Кожен з них тією чи іншою мірою розглядав питання принципів та формулював власне бачення їх системи для зазначеної галузі права та функціонування соціальної держави.

Для визначення головних векторів діяльності та розвитку сучасної української держави слід розуміти головні її ознаки. Виділяють такі головні

ознаки соціально-правової держави (наша держава проголосила себе саме такою у ст. 1 Конституції України), які відтворюють її принципову специфіку:

1. перевага визначених пануючою елітою «спільних справ» із захисту інтересів суспільства як цілого над функціями захисту приватних інтересів;
2. свідомий систематичний перерозподіл національного прибутку на користь нужденних, але, насамперед, з метою недопущення можливого «сходу соціальних лавин»;
3. яскраво виражена тенденція до посилення публічного права порівняно з приватним;
4. істотне обмеження прав і свобод власників в ім'я загального блага, що значною мірою ототожнюється з пануванням корпоративного транснаціонального капіталу;
5. вимушене визнання об'єктивної необхідності поступового переходу від формально-юридичної свободи та рівності до фактичної, тобто соціально-економічної свободи і рівності;
6. зміна ролі моральнісного виміру в діяльності держави порівняно з правовим на підставі постмодерністського тлумачення самої моральності;
7. суперечлива єдність правової і соціальної засад функціонування держави [2, с. 12].

Як бачимо, соціально-правова держава має достатньо специфічні характеристики і виконати призначення цього типу держави допомагає, зокрема, соціальне забезпечення. Соціальне забезпечення є найдієвішим інструментом соціальної політики та, при розумній побудові, основою соціальної злагоди у суспільстві. Саме тому правильна організація системи соціального забезпечення з тим, щоб запобігти невдоволенню населення через надто низький рівень доходу у різноманітних складних життєвих ситуаціях, з одного боку, та утворенню «утриманців держави», у яких

відсутній стимул до пошуку власного доходу, - з іншого, є одним із найголовніших завдань сучасної соціальної правової держави.

Однією з найважливіших характеристик тієї чи іншої галузі права є система його принципів. Щодо права соціального забезпечення, то система його принципів є недостатньо опрацьованою та усталеною. Хоча загальновідомо, що закріплення правових принципів сприяє правильному та ефективному правозастосуванню та подальшій нормотворчості.

Для більш точного розуміння системи принципів права соціального забезпечення будемо посилатися на сучасні здобутки дослідників в галузі теорії держави та права. Так, принципи характеризують як найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості і свободи, визначають загальну справедливість і найістотніші риси чинної правової системи [3, с.197].

Схоже розуміння принципів права знаходимо і у О.Ф. Скакун, яка зазначає, що принципи права – це основоположні загальноприйнятні норми-ідеї (вихідні начала), що виражають сутність права, закономірності його розвитку і мають найвищий авторитет, тобто є незаперечними вимогами, що висуваються до учасників суспільних відносин з метою встановлення соціального компромісу і порядку [4, с.241].

Ще одне розуміння принципів права представлено так: принципи права – це керівні ідеї, які обумовлені об'єктивними закономірностями існування та розвитку людини і суспільства та визначають зміст і спрямованість правового регулювання. Це певні вимоги загального характеру, які направлені на учасників суспільних відносин і носять незаперечний характер [5, с.107]. Принципи права – це певний орієнтир, важливий для теорії та який може бути використаний на практиці, у випадку, якщо суддя вагається у тлумаченні тієї чи іншої писаної правової норми [6, с. 26].

Існує також думка, що принципи права не можна вважати ідеями, оскільки правові ідеї – це категорії правосвідомості, яка може значно

випереджати діюче право, і виникнути правові ідеї можуть за століття до їхнього реального втілення у нормах права. Правові ж принципи – це принципи самого діючого права, оскільки право завжди відображає і конкретний період даної держави [7, с. 83]. Зі змінами в житті держави і суспільства відбуваються відповідні зміни і у системі принципів – одні з них відмирають, на зміну їм приходять інші, деякі залишаються діючими, але наповнюються при цьому новим змістом.

Як бачимо, усі автори одностайні в тому, що принципи обумовлені об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, виражають сутність і загальні напрямки розвитку права, є важливими та незаперечними вимогами для учасників правовідносин. Більшість дослідників погоджується із тим, що принципи є більш стабільними, ніж норми законодавства. Саме ці постулати обумовлюють важливість з'ясування основоположних принципів права соціального забезпечення.

Зазначена галузь права призначена регулювати відносини в сферах, які визначають людську гідність та соціальну справедливість, ґрунтуючись на засадах гуманізму та людської солідарності. Тому і ґрунтується вона на відповідних принципах. Один із відомих українських теоретиків права соціального забезпечення Б. Сташків підкреслює, що «принципи права соціального забезпечення ґрунтуються на таких загальнолюдських цінностях та ідеалах, як добро, чуйність, гуманізм, справедливість» [8, с.27].

Правові принципи класифікують за сферою їхньої дії на загальноправові (ті, що притаманні усім галузям права – законності, демократизму, рівноправності, гуманізму та інші), міжгалузеві (притаманні деяким галузям права), галузеві (ті, що відображають сутність та специфіку даної конкретної галузі, внутрішньогалузеві (виражають сутність окремих правових інститутів даної галузі). Деякі принципи проголошуються провідними галузевими, хоча і вважаються загальноправовими [7, с. 82]. Такими принципами, на наш погляд, є принципи гуманізму та соціальної справедливості в праві соціального забезпечення.

Фундаментом для формування системи правових принципів, у тому числі і галузевих, є, безумовно, Конституція України, другу сходинку за значимістю займають міжнародні договори у цій сфері, наступну – національні закони, які регулюють відносини в сфері соціального забезпечення, соціального захисту, соціального страхування, соціального обслуговування, соціальних пільг, зокрема, так звані спеціальні закони, які стосуються правового статусу окремих категорій населення або окремих професій. Деякі закони конкретизують принципи, за якими здійснюється правове регулювання відносин у відповідній сфері.

Проаналізувавши міжнародні стандарти можна виокремити такі основні принципи соціальної сфери: принцип верховенства права; принцип законності; принцип справедливості; принцип прозорості (гласності); принцип поєднання інтересів особи і суспільства; принцип оперативності; принцип уніфікації та диференціації. Особливо важливим є принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України), якому приділяють велику увагу як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці. Він означає, що не держава створює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. Звідси випливає твердження про те, що не держава надає права і свободи людині, а народ створює право, щоб, насамперед, обмежити ним державну владу. Цей принцип підпорядковує державу громадянському суспільству, яке за умов його реальності саме вирішує питання про форму, зміст і соціальне призначення держави [9, с. 530-531].

Якщо порівнювати зміст принципів, закріплених у законодавстві про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, то виявляється, що є спільні для усіх видів страхування принципи: законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування; обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, та осіб, які забезпечують себе роботою

самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян – суб'єктів підприємницької діяльності; надання права отримання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо на умовах добровільного страхування; державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав; цільового використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування; паритетності представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням тощо.

Але існують і специфічні, притаманні лише певному виду страхування принципи, розглянемо їх більш детально.

Окрім виділених вище, стаття 5 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування зазначає, зокрема такі принципи: обов'язковості фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг, у обсягах, передбачених законами з окремих видів загальнообов'язкового соціального страхування; солідарності та субсидування; забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, встановлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування [10].

Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування здійснюється за такими принципами: заінтересованості кожної працездатної особи у власному матеріальному забезпеченні після виходу на пенсію; рівноправності застрахованих осіб щодо отримання пенсійних виплат та виконання обов'язків стосовно сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування; диференціації розмірів пенсій залежно від тривалості страхового стажу та розміру заробітної плати (доходу); фінансування видатків на виплату пенсій, надання соціальних послуг за рахунок страхових внесків, бюджетних коштів і коштів цільових

фондів; спрямування частини страхових внесків до Накопичувального фонду для здійснення оплати договорів страхування довічної пенсії і одноразової виплати залежно від розмірів накопичень застрахованої особи з урахуванням інвестиційного доходу; обов'язковості фінансування за рахунок коштів Пенсійного фонду витрат, пов'язаних з виплатою пенсій та наданням соціальних послуг, в обсягах, передбачених цим Законом; відповідальності суб'єктів системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування за порушення норм цього Закону, а також за невиконання або неналежне виконання покладених на них обов'язків.

Окремим рядком зазначений закон визначає, що «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом» [11].

Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» визначені такі специфічні принципи, як: своєчасне та повне відшкодування шкоди страховиком; обов'язковість сплати страхувальником страхових внесків; формування та витрачання страхових коштів на солідарній основі; диференціювання страхового тарифу з урахуванням умов і стану безпеки праці, виробничого травматизму та професійної захворюваності на кожному підприємстві; економічна заінтересованість суб'єктів страхування в поліпшенні умов і безпеки праці [12].

Ще один вид соціального страхування - у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням, у відповідному законі не визначає ніяких нових, порівняно із уже наведеними, принципів правового регулювання [13].

Страхування на випадок безробіття здійснюється за такими особливими принципами: диференціації розмірів виплати допомоги по безробіттю залежно від страхового стажу та тривалості безробіття; надання на рівні не

нижче за прожитковий мінімум, встановлений законом, допомоги по безробіттю та матеріальної допомоги у період професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації [14].

Слід зробити висновок, що Основи законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування формулюють найбільш загальні та притаманні будь-якому виду страхування принципи, а практично кожен із видів страхування має власні специфічні принципи. Соціальне страхування хоча й дуже важлива, але не єдина форма соціального забезпечення. Відповідно для права соціального забезпечення характерна більш широка палітра принципів, які враховують специфіку інших форм та видів соціального забезпечення та захисту.

Серед вчених досі тривають дискусії щодо кількості і соціально-юридичної природи принципів права соціального забезпечення. В. Ш. Шайхатдінов до галузевих принципів відносить: зв'язок забезпечення з працею; забезпечення не лише громадян, але й їх сімей; свободу набуття громадянами своїх прав і розпорядження ними; пріоритет у забезпеченні деяких категорій громадян; залежність рівня забезпечення від прожиткового мінімуму [15, с. 47]. О. Мачульська виокремлює такі принципи: загальність; фінансування соціального забезпечення за рахунок обов'язкових страхових внесків, а також за рахунок державного бюджету; диференціація соціального забезпечення залежно від умов праці, природнокліматичної зони, тривалості трудового (страхового) стажу; універсальність і комплексність [16, с. 32]. Г. В. Сулейманова відносить до принципів права соціального забезпечення: загальність і доступність соціального забезпечення; надання соціального забезпечення у розмірах, які відповідають існуючому рівню економіки; здійснення соціального забезпечення за рахунок спеціальних фондів [17, с. 5]. З точки зору Е. Г. Тучкової до таких принципів належать: фінансування соціального забезпечення за рахунок засобів соціального страхування і бюджетів усіх рівнів; диференціація видів, умов та рівня забезпечення; гарантованість соціального забезпечення на рівні не нижчому за

прожитковий мінімум; багатоманітність видів соціального забезпечення [18, с. 26-28].

Т. Герасимів у своєму дослідженні проводить розмежування категорій “принципи права соціального забезпечення” та “правові принципи права соціального забезпечення”. Перші він визначає як первинні щодо права юридичного і такі, що формуються в надрах загально-соціального права, а другі – як похідні, тобто ті, що визначаються у самому юридичному праві. До принципів права соціального забезпечення автор відносить загальність права на соціальне забезпечення, визначення сфери суспільних відносин соціальним ризиком, гарантії соціального забезпечення на рівні не нижче прожиткового рівня в державі, переважну роль централізованого правового регулювання умов та порядку здійснення соціального забезпечення. До системи правових принципів права соціального забезпечення він відносить державні гарантії реалізації права фізичної особи на соціальне забезпечення, диференціацію умов та обсягу соціального забезпечення в Україні, солідарну відповідальність суб’єктів права на соціальне забезпечення, адресність соціального забезпечення в Україні [19, с. 5]. Ця думка видається досить цікавою, але таке розмежування може надто ускладнити розуміння системи принципів права, тому для нашого дослідження ми будемо використовувати лише одну загальну категорію – принципи права соціального забезпечення.

На думку С. Прилипка та Л. Величко, принципи права соціального забезпечення на сучасному етапі розвитку нашого суспільства можна викласти в такому вигляді: поширення права на соціальне забезпечення на всіх громадян; багатоманітність форм і видів соціального забезпечення; диференціація підстав і норм соціального забезпечення; забезпечення пенсіями і допомогами на рівні прожиткового мінімуму; фінансування соціального забезпечення за рахунок обов’язкових страхових внесків і недержавних фондів, а також державного і місцевих бюджетів та з інших джерел; здійснення соціального забезпечення органами державного управління безпосередньо чи під їх контролем; соціально-трудова

реабілітація громадян, які частково втратили працездатність та стимулювання їх трудової діяльності; охорона і захист права та законних інтересів громадян на соціальне забезпечення [20, с. 44].

Одним із найбільш важливих соціально-економічних прав, яке згадується практично у будь-якому міжнародному нормативному акті з прав людини, є право на гідний (достатній) рівень життя, яке в українському законодавстві реалізується через принцип забезпечення людини на рівні не нижче прожиткового мінімуму (ст. 46 Конституції України). Чи можна поставити знак «дорівнює» між прожитковим мінімумом та гідним рівнем життя – окреме питання, але все ж таки в Україні конституційно закріплена гарантія мінімального рівня забезпечення кожного, незалежно від соціального статусу, віку, працездатності, майнового та сімейного стану тощо. Що, в свою чергу, є втіленням принципу загальності соціального забезпечення.

Аналіз законодавства, наведених та інших позицій вчених щодо з'ясування кількості та сутності принципів права соціального забезпечення, тенденцій і практики розвитку останнього дозволяє виокремити низку наступних галузевих принципів, реально діючих в цій сфері на сучасному етапі реформування національної правової системи. По-перше, загальність. По-друге, фінансування за рахунок обов'язкових страхових внесків чи державного бюджету. По-третє, диференціація видів, умов і рівня забезпеченості. По-четверте, гарантованість рівня соціального забезпечення не нижче від прожиткового рівня. По-п'яте, багатоманітність видів соціального забезпечення. По-шосте, системність правового регулювання відносин в сфері соціального забезпечення громадян. По-сьоме, охорона та захист прав і законних інтересів громадян на соціальне забезпечення.

Загальність права на соціальне забезпечення означає, що кожна людина в Україні має право на соціальне забезпечення. Особи, які займаються (або займались) суспільно-корисною діяльністю, мають право на соціальне забезпечення в системі державного страхування, а ті, хто з об'єктивних чи

суб'єктивних причин не займався такою діяльністю, мають право на матеріальну допомогу та соціальне обслуговування в системі державної соціальної допомоги. Відповідно до цього принципу соціальне забезпечення має охоплювати всіх фізичних осіб, що проживають на території України.

Принцип фінансування за рахунок обов'язкових страхових внесків чи державного бюджету пов'язаний із джерелом фінансування соціальних виплат. Більшість видів соціального забезпечення для осіб, що підлягають державному соціальному страхуванню, виплачуються з відповідних фондів соціального страхування та Пенсійного фонду України, а соціальні допомоги для інших осіб фінансуються з Державного або місцевих бюджетів.

Диференціація видів, умов і рівня забезпеченості втілюється на основі урахування умов праці, характеру трудової діяльності та державної служби, страхових ризиків, ступеню та причини втрати працездатності, розміру заробітної плати тощо. Диференційований підхід відображається і в законодавстві про соціальні допомоги (розмір виплат часто залежить від розміру доходу сім'ї). Головною метою диференціації в соціальному забезпеченні є урахування конкретного соціального призначення того чи іншого виду забезпечення, винятків у випадках, коли цього потребують інтереси суспільства або окремих категорій робітників, створення деяких переваг для тих, хто краще або важче працював і т. ін.

Важливим принципом права соціального забезпечення є гарантованість рівня соціального забезпечення не нижче за рівень прожиткового мінімуму. В Законі України "Про прожитковий мінімум" прожитковий мінімум визначається як вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродуктивних товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [21]. Реалізація даного принципу означає, що держава гарантує кожному матеріальну підтримку на рівні не нижче законодавчо встановленої межі. Це не означає, що кожен вид

соціального забезпечення повинен дорівнювати вартісній величині прожиткового мінімуму (оскільки особи або сім'ї можуть отримувати відразу декілька видів соціального забезпечення), але передбачає, що загальна сума усіх отримуваних виплат не може бути нижчою від цієї межі.

Багатоманітність видів соціального забезпечення виявляється в існуванні законодавчо встановлених форм соціального забезпечення, а саме: обов'язкового державного соціального страхування працівників підприємств, організацій та установ різних форм власності; обов'язкового державного пенсійного страхування; соціального забезпечення за рахунок прямих асигнувань з Державного бюджету України; забезпечення за рахунок спеціальних фондів підприємств, творчих об'єднань, благодійних організацій та приватних добровільних внесків громадян; утримання непрацевдатних громадян в державних, комунальних та інших закладах соціального призначення; адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та непрацевдатним громадянам за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів; недержавного пенсійного забезпечення громадян за угодами робітників з роботодавцями, недержавними пенсійними фондами та приватними пенсійними системами.

Принцип системності правового регулювання відносин у сфері соціального забезпечення громадян передбачає взаємозв'язок відповідних законодавчих актів, виключення дублювання та протиріч в них, переважаючу роль централізованого регулювання правовідносин у цій сфері (що, однак, не виключає локальної нормотворчості). У зв'язку з цим важливою видається проблема кодифікації законодавства про соціальне забезпечення, яка могла б вирішити існуючі недоліки сучасного законодавства в цій галузі.

Список літератури:

1. Зорькин В.Д. Право в условиях глобальных перемен: монография / В.Д. Зорькин. – М.: Норма, 2013. – 496 с.
2. Гафуров З.Ш. Социально-правовое государство и право человека на достойное существование // Государство и право/ З.Ш. Гафуров. – 2008. - № 5. – с. 11-20.

3. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / О.Ф. Скакун. – К: Алерта, 2009. – 520 с.
5. Письменицький А.А., Слинко Д.В., Спаський А.С. Теорія держави і права: Навч. посіб. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – 244 с.
6. Гусов К.Н., Лютов Н.Л. Международное трудовое право: учебник / К.Н. Гусов, Н.Л. Лютов. – Москва: Проспект, 2014. – 592 с.
7. Трудовое право: учебник для бакалавров/ Отв. ред. К. Гусов. – Москва: Проспект, 2013. – 632 с.
8. Теорія права соціального забезпечення: Навч. посіб. / Сташків Б.І. – К.: Знання, 2005. – 405 с.
9. Веннікова В.В. Міжнародно-правові стандарти як підґрунтя гарантії конституційного права на соціальний захист // Актуальні проблеми трудового і права соціального забезпечення: тези доп. та наук. повідомл. учасн. V Міжнар. наук.-практ. Конф. (Харків, 27-28 вересня 2013 р.) / за ред. В.В. Жернакова. – Х.: Право, 2013. – 560 с.
10. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 року N 16/98-ВР // Відомості Верховної Ради (ВВР). - 1998. - N 23. - Ст.121.
11. Закон України Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування від 9 липня 2003 року N 1058-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. - NN 49-51. - Ст.376.
12. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 року N 1105-XIV // Відомості Верховної Ради. – 1999. - N 46-47. - Ст.403.
13. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» від 18 січня 2001 р. № 2240-III // Відомості Верховної Ради. – 2001. - N 14. - Ст.71
14. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 року N 1533-III // Відомості Верховної Ради. – 2000. - N 22. - Ст.171.
15. Шайхатдинов В. Ш. Право социального обеспечения Российской Федерации: Учебное пособие / В.Ш. Шайхатдинов.– Екатеринбург, 1996.– 251 с.
16. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения: Учебное пособие / Е.Е. Мачульская.– М.: Книжный мир, 1998.– 418 с.
17. Сулейманова Г. В. Социальное обеспечение и социальное страхование / Г.В. Сулейманова.– М.: Книжный мир, 1997.– 445с.

18. Тучкова Э. Г. Право социального обеспечения. Практикум /Э. Г. Тучкова.– М.: Юрист, 1997.– 327 с.
19. Герасимів Т. З. Принципи права соціального забезпечення України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 /Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка / Т.З. Герасимів.– К., 2002.– 15 с.
20. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / Т.А. Занфірова [та ін.] Х.: ФІНН, 2012. - 640 с.
21. Закон України “Про прожитковий мінімум” від 15 липня 1999 року № 966-XIV / Відомості Верховної Ради України. – 1999.– № 38.– Ст. 348.